

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК [94(477.83-25):929І.БОБЕРСЬКИЙ]"1918"
DOI: 10.33402/nd.2020-8-185-211

Андрій СОВА

*кандидат історичних наук
доцент кафедри олімпійської освіти
Львівського державного університету
фізичної культури імені Івана Боберського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: andrijsova@yahoo.com*

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ І ЛИСТОПАДОВІ ПОДІЇ У ЛЬВОВІ 1918 РОКУ

Вперше на основі різнопланових джерел: документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Українського католицького університету, «Збірки воєнних друків» Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка; «Дневника» Івана Боберського; приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів); періодичних часописів «Діло» та «Вістник Державного Секретаріату Військових Справ»; спогадів осіб, які безпосередньо чи опосередковано знали Івана Боберського, досліджено участь Івана Боберського у листопадових подіях 1918 р. у Львові. Із залученням раніше не доступних та малознаних документів реконструйовано його діяльність у цей період. Доведено, що саме Іван Боберський взяв активну участь у новоствореній Українській державі – Західно-Українській Народній Республіці (ЗУНР). Висвітлено його діяльність у Державному секретаріаті військових справ (ДСВС) ЗУНР під керівництвом Дмитра Вітовського. Звернено увагу на його ініціативи зі створення «Письменничого відділу» ЗУНР, який він очолив, розроблення документації (правильника до впорядку, афіш, наказів, виказок, інформацію про платню для вояків тощо), працю над «Вістником Державного Секретаріату Військових Справ». Наголошено на його важливій праці у контексті фотофіксації подій, що дала можливість залишити для нащадків документальні свідчення про перебіг польсько-української війни. Методологія дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, достовірності, комплексності та науковості. З огляду на інформативність опубліковано витяги з «Дневника» Івана Боберського за період з 1 листопада до 21 листопада 1918 р.

Ключові слова: Іван Боберський, Львів, Західно-Українська Народна Республіка, Державний секретаріат військових справ ЗУНР, «Письменничий відділ» ДСВС ЗУНР, польсько-українська війна 1918–1919 рр.

У листопадові дні 1918 р. українці творили свою незалежну державу з центром у Львові під назвою Західно-Українська Народна Республіка. Іван Боберський, як і багато інших знаних громадсько-політичних діячів того часу, був серед тих, хто брав активну участь у цьому процесі. Українська історіографія представлена багатьма працями, в яких

висвітлюються листопадові події у Львові 1918 р.¹ Однак окремої розвідки про діяльність Івана Боберського у цей період немає. З огляду на це підготовлено нашу публікацію.

Метою статті є комплексне дослідження діяльності Івана Боберського упродовж 1–21 листопада 1918 р. у Львові, коли творилася українська держава – ЗУНР.

Джерельною базою для дослідження стали: документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Українського католицького університету, «Збірка воєнних друків» відділу рукописних, стародруківаних та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка; «Дневник» Івана Боберського; світлини з листопадних боїв за Львів, які збереглися у приватному архіві учня і послідовника Івана Боберського Степана Гайдучка (м. Львів); часописи «Діло» та «Вістник Державного Секретаріату Військових Справ»; спогади.

1 листопада 1918 р. Іван Боберський займався демонтажем експозиції воєнної виставки Українських січових стрільців, яка пройшла у Львові з 15 вересня до 31 жовтня 1918 р. у Національному музеї по вул. Мохнацького (тепер вул. М. Драгоманова)². Атмосферу, яка панувала того дня у Львові, він описав у своєму «Дневнику»: «Дня 1. XI. 1918 [р.], Львів, п'ятниця, Цілу ніч лягло. Чути стріли. Слуга в камениці кличе: “Революція стріляє”. Йду до Музея прятати, бо кімнати мають бути свободні. Знімаємо малюнки, світлини, гарно викінчену карту походів Легіону через Карпати в напрямі Галича, велику знимку [Теофіла] Мойсеовича коло Семиківців, що вражає кожного видця глибиною простору. Працюємо цілий день до 8-мої вечером. Добрянський Антін дуже пильний, помагає неструдимо, Фронзей Володимир не прийшов поплудні. Гриневич цілком не приходив. В полудне заглянув я по місті. На вежі ратуша синьо-жовтий, великий прапор, в ринку сторожать українські вояки. По вулицях прибитий маніфест, що власть над містом находиться в руках Української Національної Ради. Склепи зачинені. Нині задушний день. Люди поденервовані, йдуть вулицею й оглядаються поза себе. На Академічній площі виджу 5 вояків з крісом в правій руці провагом. «Діло» й «Українське слово» вийшли кілька годин скорше, чим звичайно. Намісник інтернований, стрільці походують на Львів»³.

На запрошення Дмитра Вітовського, тодішнього державного секретаря ДСВС ЗУНР, Іван Боберський почав працювати у Державному секретаріаті військових справ

¹ ЗУНР, 1918–1923: Ілюстрована історія. Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008. 524 с.; Дедик О. Бої у Львові. 1–21 листопада 1918 року. Львів: Вид-во «Астролябія», 2018. Ч. I. 192 с. (Серія: Бібліотека «Цитаделі») та ін.

² Відкриття вистави УСС. *Діло* (Львів). 1918. 17 вересня (4 ст. ст.). Чис. 211 (9771). С. 2–3; Вистава малюнків і світлин «Артистичної Горстки» і «Пресової Кватири». *Діло*. 1918. 18 вересня (6 ст. ст.). Чис. 212 (9772). С. 3; Там само. 20 вересня (8 ст. ст.). Чис. 214 (9774). С. 4; Там само. 16 жовтня (3 ст. ст.). Чис. 235 (9795). С. 4; Там само. 31 жовтня (18 ст. ст.). Чис. 248 (9808). С. 3; Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 366. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 60; Сова А. Військово-політична діяльність Івана Боберського в роки Першої світової війни. *Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів*: зб. наук. статей. Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. Вип. 4. С. 90–100.

³ Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 37.

ЗУНР. Про перші дні цієї діяльності він залишив спогад у своєму щоденнику: «На вулиці Валувій стрінув мене [Дмитро] Вітовський. Налягає дещо на ногу. На лиці якийсь заклопотаний. Випрямлююсь і дашкую на привіт. Задержується і я пристаю. “Перейдім до будинку намісництва, маю вам дещо сказати”. Ми зайшли на перший поверх до якоїсь високої кімнати. “Сідайте, будемо говорити”. Зміст розмови був такий, щоб я обняв часопис Військового Секретаріату, військові видання і поміг моїм досвідом, де буду міг і буду уважав за відповідне»⁴. ДСВС очолювали спочатку полковник Дмитро Вітовський (з 9 листопада 1918 р. до 13 лютого 1919 р.), потім – полковник Віктор Курманович (з 16 лютого до 9 червня 1919 р.).

Івана Боберського більше приваблювала робота в секретаріаті освіти⁵. З цього приводу 14 листопада 1918 р. він занотував у щоденнику: «Непокоїть мене, що я опинився на бажанні [Дмитра] Вітовського у Воєнним міністерстві. Моє місце в Міністерстві освіти. Обавляюсь, що з моєї роботи нічо не буде, як будуть мене ставити там, де не розумію роботи, як слід. Але тепер є час на війну і не на освіту. Мус воювати. Смішно, що я в одязі і в степені простого січового стрільця. Старшини в бюрі дивляться скоса. Перелякани простим вояком»⁶.

Наступного дня Іван Боберський у друкарні «Діла» отримав кошторис на видання «Правильника» і «Вістника» і попрямував на зустріч із Дмитром Вітовським до приміщення Галицького намісництва. Там у розмові з Дмитром Вітовським він запропонував назву для майбутнього друкованого органу ДСВС ЗУНР – «Вістник Державного Секретаріату Військових Справ», що й була затверджена. 15 листопада 1918 р. Іван Боберський уклав «начерк обов’язків» (положення) для відділу, яким мав керувати, назвавши його «Письменничим відділом»⁷. Від того дня він почав працювати над «Вістником Державного Секретаріату Військових Справ» та виконувати обов’язки, передбачені положенням керівника відділу.

Уже на початковому етапі праці у ДСВС, що збігся з початком польсько-української війни, за досить складних умов Іванові Боберському вдалося зробити чимало. Він не лише займався документацією секретаріату, а й готував та редагував розпорядження, частину з яких публікували в українських часописах. Так, 16 листопада на сторінках «Діла» з’явилися «Розпорядки ДСВС, ч. 1–5» від 13 листопада⁸. У своєму щоденнику Іван Боберський зазначив: «Я написав в заголовку “Розпорядження”, М[ихайло] Возняк в “Ділі” поправив на “Розпорядки”, а після мене повинно бути “Розпоряди”»⁹. Крім того, Іван Боберський готував до друку правильник до впорядку, афіші, накази, виказки та інформацію про платню для вояків тощо. Зокрема, 15 листопада 1918 р. він підготував такі документи: «Платні для офіцерів, урядників і мужви війська Західно-української Народньої Республіки», «Харч. Одна пайка» (добова

⁴ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 45.

⁵ ЦДАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 59–59зв.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 47.

⁷ Там само. Арк. 46.

⁸ Розпорядки Державного Секретаріату Військових справ з дня 13 падолиста 1918. *Діло*. Львів, 1918. 16 падолиста (3 ст. ст.). Чис. 263 (9823). С. 1–2.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 48.

норма продовольчого забезпечення вояка) та ін.¹⁰. Текст, підготовлений «недолугим складачем» для виказки, Іванові Боберському довелося змінити¹¹.

Чимало уваги Іван Боберський приділив фотографуванню, прагнучи залишити для нащадків документальні свідчення про перебіг польсько-української війни. Згодом, уже як представник уряду ЗУНР у США та Канаді, він експонував частину світлин, зроблених у цей час, українським емігрантам¹². У приватному архіві Степана Гайдучка збереглося 36 світлин¹³, на яких зображені українські вояки на позиціях, основні будівлі, в яких працювали керівні органи ЗУНР, будівлі після обстрілів, укріплення на вулицях Львова, поранені та вбиті вояки тощо. Завдяки записам Івана Боберського у щоденнику можемо встановити точні дати окремих фотографій та обставини, в яких проводили зйомку¹⁴.

У неділю 17 листопада 1918 р. о 9³⁰ біля будинку, де за Австро-Угорщини розташовувалося Галицьке намісництво, присягу на вірність ЗУНР склали перші вісімнадцять осіб, серед них Іван Боберський, Петро Бубела та Дмитро Вітовський¹⁵. Слова присяги звучали так: «Присягаю торжественно Всемогучому Богу на вірність і посвяту Західно-Українській Народній Республіці, Її верховній Владі, Її Правительству, Її Армії і затвердженим законам. Присягаю як жандарм Західно-Української Народної Республіки сповняти совісно припадаючі на мене або приділені мені обов'язки в службі над загальним порядком, спокоєм і безпеченьством після дотичних приписів і після військових законів і заряджень, які мене обов'язують як вояка. Присягаю дбати лише про добро служби і Західно-Української Народної Республіки, повинувати ся радо наказам покликаних до сього урядів та моїх зверхників і зберігати вірно службову тайну. Так мені Боже допоможи!»¹⁶. На одному з друкованих примірників присяги збереглися помітки Івана Боберського олівцем, які свідчать, що він виконав коректуру тексту¹⁷. Це підтверджено і його записом у щоденнику від 17 листопада¹⁸.

Психологічний стан Івана Боберського у листопаді 1918 р. найкраще передають його записи у «Дневнику», датовані 5 листопада: «Такий виступ з крісом до бою

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 1, 2.

¹¹ Там само. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 51.

¹² Сова А. Діяльність Івана Боберського як повноважного представника уряду Західно-Української Народної Республіки у США та Канаді. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Дрогобич: Посвіт, 2019. С. 134–153.

¹³ Світлини. *Приватний архів Степана Гайдучка* (м. Львів).

¹⁴ Завдяки записам Івана Боберського та збереженим світлинам нещодавно вдалося допомогти родині Михайла Машталіра, яка мешкає у Львові та Львівщині, з'ясувати обставини загибелі їхнього родича.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 50.

¹⁶ Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка, «Збірка воєнних друків». Од. зб. 693 (Слово присяги для жандармів (офіцерів; мужви) Західно-Української Народної Республіки. [Листівка]. Арк. 1).

¹⁷ Західно-Українська Народна Республіка в документах і матеріалах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка: альбом-каталог / упоряд. Ю. Лисий, М. Ільків-Свидницький. Львів, 2018. С. 37, 114.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 50.

поділає на нашу смирну вдачу, на український тихий мозок. Боротьба розбуджує відвагу і рішучість. Хотяйби ця війна не скінчилась успішно, то на всякий случай буде мати вплив на наше дальше поведення. Дотепер воювали українці для других, тепер рішились ми воювати лишень для нас. Будемо інакше ставитись до ворогів і вороги зрозуміють, що посідаємо завзяття до виступу з оружжям»¹⁹.

21 листопада 1918 р. Іван Боберський разом з урядом ЗУНР покинув Львів і до 7 грудня перебував у Тернополі. 29 листопада 1918 р. він був іменованим четарем українського війська²⁰. Збереглася грамота такого змісту: «До Івана де Боберського референта Письменничого Відділу Державного Секретаріату Військових Справ. Тернопіль. Тернопіль 29 падолиста 1918 [р.]. Нинішню грамотою іменує Івана де Боберського четарем Українського Війська. Державний Секретаріат Військових Справ. /Дмитро Вітовський/»²¹.

У Тернополі Іван Боберський продовжив свою діяльність у «Письменничому відділі» ДСВС ЗУНР. Його напрацювання, зроблені у Львові, завершилися успішним виданням першого числа «Вістника Державного Секретаріату Військових Справ»²². Про період діяльності Івана Боберського у Тернополі та Станіславові (тепер – місто Івано-Франківськ) готується окреме наукове дослідження.

Завдяки тому, що Іван Боберський вів щоденні записи, отримано важливе джерело для відтворення подій становлення ЗУНР та перших місяців боротьби за державність. «Дневник» Івана Боберського охоплює час від 15 вересня 1918 р. до 22 травня 1919 р. Перебуваючи в еміграції, спочатку у Канаді, а з 1932 р. – у Югославії, Іван Боберський упорядкував щоденник (22 жовтня 1944 р. – кінцева дата упорядкування записів) й один примірник надіслав до «Українського музею» в Празі (цей примірник згодом опинився у ЦДАВО України²³), другий – до Національної бібліотеки у Відні, третій – до Осередку української культури і освіти у Вінніпезі²⁴. У 2003 р. третій примірник «Дневника» Івана Боберського упорядкував та опублікував Юрій Мицик²⁵. На сьогодні вдалося віднайти два примірники «Дневника», що зберігаються у Києві та Вінніпезі. З огляду на те, що Юрію Мицику в окремих випадках не вдалося коректно відчитати машинописний текст з рукописними правками Івана Боберського,

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 41–42.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 361; Спис іменвань у війську Західної Области Української Народньої Республіки, від дня 1.XI.1918 почавши, до 1 січня 1919 включно. *Вістник Державного Секретаріату Військових Справ*. Станіславів, 1919. 31 січня. Ч. 5. С. 3; Виказка чет. Івана Боберського, як референта Секретаря Військових Справ. *За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964*. Нью-Йорк: Видання Головної Управи Братства Українських Січових Стрільців, 1967. С. LX.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 361; [Грамота іменування Івана Боберського четарем Українського Війська]. Арк. 1. Архів Українського Католицького Університету.

²² Вістник Державного Секретаріату Військових Справ (Тернопіль). 1918. 1 грудня. Ч. 1. 4 с.

²³ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. 183 арк.

²⁴ Боберський І. Дневник 15.IX.1918–22.V.1919. 182 арк. *Осередок української культури і освіти у Вінніпезі*.

²⁵ Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. /упоряд. Ю. А. Мицик. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 260 с.

публікуємо витяги з «Дневника» Івана Боберського за період з 1 до 21 листопада 1918 р. з примірників, які зберігаються в Осередку української культури і освіти у Вінніпезі та у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України²⁶, із збереженням лексичних і орфографічних особливостей.

Отже, після проголошення ЗУНР, початку польсько-української війни 1918–1919 рр. у житті Івана Боберського розпочався новий етап. Він поринув у державне будівництво новоствореної Української держави. Зокрема, організував і очолив «Письменничий Відділ» у Державному Секретаріаті Військових Справ ЗУНР, де зайнявся розробкою різної документації (правильника до впоряду, афіш, наказів, виказок, інформації про платню для вояків тощо). Важливою у його діяльності в цей період була праця над «Вістником Державного Секретаріату Військових Справ» ЗУНР. І хоч перше його число вийшло друком 1 грудня 1918 р. у Тернополі, однак саме у Львові Іван Боберський розпочав роботу у цьому напрямі. Важливу працю він проводив у контексті фотофіксації подій, що дало можливість залишити для нащадків фотодокументальні свідчення про перебіг воєнних дій у Львові у листопаді 1918 р. «Дневник» Івана Боберського за період з 1 листопада до 21 листопада 1918 р. є одним із унікальних джерел того часу, який передає атмосферу у Львові та умови, в яких творилася ЗУНР.

Витяги з «Дневника» Івана Боберського за період з 1 листопада до 21 листопада 1918 р.

Дня 1.XI.1918, Львів, *п'ятниця*²⁷

Цілу ніч ляляло. Чути стріли. Слуга в каменіці кличе: «Револуція стріляє». Йду до Музея прятати, бо кімнати мають бути свободні. Знімаємо малюнки, світлини, гарно викінчену карту походів Легіону через Карпати в напрямі Галича, велику знімку Мойсеовича коло Семиківців, що вражає кожного видця глибиною простору. Працюємо цілий день до 8-мої вечером. Добрянський Антін дуже пильний, помагає неструдимо, Фронзей Володимир не прийшов пополудні. Гриневич цілком не приходив. В полудне заглянув я по місті. На вежі ратуша синьо-жовтий, великий прапор, в ринку сторожать українські вояки. По вулицях прибитий маніфест, що власть над містом находиться в руках Української Національної Ради. Склепи зачинені. Нині задушний день. Люди поденеровані, йдуть вулицею й оглядаються поза себе. На Академічній площі виджу 5 вояків з крісом в правій руці провагом. «Діло» й «Українське слово» вийшли кілька годин скорше, чим звичайно. Намісник інтернований, стрільці походують на Львів.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 37–55; Боберський І. Дневник 15.IX.1918–22.V.1919. Арк. 37–55. *Осередок української культури і освіти у Вінніпезі*.

²⁷ Тут і далі дописані слова виділені курсивом.

Дня 2.XI.1918, Львів, субота

Рано пакую предмети з вистави. Директор Святицький²⁸ хоче мати свобідні кімнати. Добрянський помагає. Звиваємось, щоб скорше.

На обід йду до Вовка, який все повторює: «Коби лишень стрільці прийшли». Опісля пішов я вулицями. Сторожі ніде нема, хіба в ринку. Це робить зле вражіння, бо українські стійки повинні б стояти всюди, де цего вимагає вуличний рух. Це бувби доказ, що місто в українських руках. Йду Руською вулицею. Йде брат Миколи Левицького в однострою фельдфебля від поліції. Йду з ним до Народного Дому. В дверях від Вірменської вулиці стрічає нас Микола Мороз, що знімає рух перед брамою. В сінях надібую Кринжаловича з відкритою головою з папіросом в губі. Щось говорить, питає. На вулиці стоїть самохід, подальше попри Промисловий музей стоїть тягаровий самохід, вояки сидять на нім. Мають синьо-жовті кокардки замість гузика з буквами F. J. I. або відзнаку «Соборна Україна», яка робить двома ріжками добре вражіння. На відзнаці св. Михайло підносить правою рукою меч, а в лівій держить щит з Львом для оборони. Ми перейшли через мале обійстя у головні сінні. Ворота на вулицю були замкнені. Тут в сінях стояла громада вояків, видно гуртки до зміни сторожі по місті. Ми вийшли на I. поверх, там де «Бесіда», і перейшли в «Читальню». Сиділа там якась пані, вешталась офіцери в чорних офіцерських шапках, при дверях до слідууючої кімнати стояло двох людей з наїженими крісами в пів цивільнім і пів військовім платтю.

Кажу до Левицького: «Хотівбим знати лишень, коли прийдуть стрільці, більше нічо». Левицький відповідає: «Горук вийде сюди на папіроску». Поглянув я до другої кімнати. Сидить там якийсь сивоволосий військовий. «Хто це є?» Левицький каже: «Обершляйтнант Маринович». Виджу обершляйтнанта Мечника. Витаюсь і кажу: «Вони тут певно дадуть вам працю». Мечник відповідає: «Добре, добре, але я не придамся їм дуже». Якийсь молодий офіцер в чорній шапці питає мене: «Пан професор пізнають мене?» «Чому ніт, – відповідаю, – Рогуцький». Він мірить мене очима, дивиться на мій плащ, який дуже парадно виглядає, бо зроблений зі сукна 1915 р. і скросний знаменито. Глядить на мою рожу на шапці і на барчики на раменах. Пізнає, що я мужвак, не старшина і робить дуже зимну міну. Питається мене, де я є. Відповідаю: «При Центральній Управі Легіону у Відні, але тепер уладжував я стрілецьку виставу у Львові і закінчую її». Він відступив від мене холодно.

Українець в очнику, що дав мені раз хліба на військовій харчівні, вибігає з кімнати, стереженої сторожею, з картками в руці і каже голосно: «Це безличність, жадають пропусків». Дивує мене, чому безличність. Але не питаю про причину. Виходить Горук із своїм дитинячим, милим усміхом і смоктає папірос. Говорить з кимсь, але я не зближуюсь. З розмови присутних вичуваю, що стрільців ще нема. Мечник каже: «Замало людей, замало». То чує кожний. Я вийшов, бо чогож буду тут заваджати. В салі виджу Величкову. Чого вона тут чекає? Йду ганком. В салі для санітарної помочі стоїть Скоморовський з торбинками. В салі, де було дня 18.X. засідання послів про відлучення від Австрії, лежать кріси з насадженими ножами. Сторожа каже: «Неможна входити». З ганку гляджу на подвіря з сірими, неприємними стінами. Лежать на долинні підкладки на хребет коня, що носить стріловину і скоростріл, якісь цівки, скриньки з набоями. Сходжу з першого поверха наділ, виджу коня від скоростріла.

²⁸ Йдеться про Іларіона Свенцицького.

Стрічаю Чумаківну в пластунським капелюсі із задертою з боку крісою. Чого буду заваджати тут серед цієї товпи знаних і незнаних людей світських і військових? Все йде після військового степеня *не після досвіду* і ужиють мене зараз як онучу. Страчу вповні свободу руху і рішення. Надпоручник Кордуба говорив мені в кімнаті про військовий суд, що він радо розібравби з другими цю роботу. Але я не можу рішати. Тут нема господаря, а я ним не можу стати, бож тут господарить Національна Рада. Десь вона є, але тут не виджу її представника. Догадуюсь, що приказує Маринович а Горук при його боці.

Пійшов я Трибунальською вулицею. Коло склепу Шафа стоїть сторожа, якихсь двох в цивільних плащах з крісами. Так само, коли я йшов до Народного Дому, то на розі Ринку і Краківської вулиці стояв один вояк, а один в загортці з синьо-жовтою опояскою. А один сидів при стіні і їв з мищини ложкою юшку. Видно, що повстанцям не удалось приєднати вояків з касарень. Свобода прийшла нагло, нарід несвідомий своїх прав. Виджу прибуту відозву Української Національної Ради в польській мові. Маніфест про заштиту всіх горожан.

Вернув я до Музея, застав Добрянського і ми пакували. На вечерю вийшов я скорше, бо вчора прийшов перед замкнені двері. Приніс я два медівники для Добрянського. Зайшов однак ще на короткий час до каварні Сансусі на часописі. Читаю, якийсь панок зближається до мого столика, показує на котрийсь часопис і каже: «Czy mogę prosić?». Відповів я дуже ввічливим тоном: «Прошу дуже, свободне». «Nie rozumię, wolne?» – відповів панок, взяв часопис, вернув до свого стола і говорив голосно до пивничого: «Панімаєте? Ето істинно рускі народ. Маєте гаварить только па рускі. З мной не шуткі». Повтаряв це кілька разів, голосно на цілу порожню каварню, бо сидів в ній лишень він і я. Пивничий нічо йому не відповідав, але коли приносив мені каву, запитав зниженим голосом: «Чи безпечно?» – Успокоюю його відповіддю: «Стійки ходять, длячого малоб бути небезпечно». Часописі прочитані, плачу вісім і пів корони, одягаю плащ, припоясую ремінь з багнетом, надіваю мазепинку на голову. Панок дивиться люто, але нічо не говорить. Я також нічо не кажу і виходжу мовчки з каварні. Спішусь до Музея, де пакуємо до 9-тої години. Добрянський відходить домів, хотяй немає пропуску. Не боїться. Переходжу містом, щоб глянути на вулиці. Двері домів замкнені вже від 6-тої години вечером, бо тепер стан облоги. Перейшов я Академічною вулицею до готелю Жоржа. Вікна освітлені, неначе на Святий Вечір. Люди видно не сплять, говорять, читають, числять. На вулиці нікого, на Марійській площі нікого. Переїздить якась дорожка по вибоях брукованої вулиці. Переходить український стійковий, дивиться на мене з боку. Але не зачіпас. Вертаю. Якихсь двох недоростків на розі вулиці Хорушини йдуть попри мене. Коли минули мене, стрілив оден, але гук слабій, видно револьвер невеликий. Гонити за ним? Шкода труду. Пійшов я поволи, глядячи на освітлені вікна Львова, який не може заснути. Гук стрілів йшов десь від Цитаделі, попри котру переходжу вулицею Мохнацького, щоб зайти на вулицю Супінського ч. 26.

В часописях читав я, що Райнлендер інтернований, а директором поліції став д-р Стефан Баран. Предсідником міністрів є д-р Кость Левицький. О годині 9.30 пішов я спати.

Дня 3.XI.1918, *неділя*, Львів

Йду на снідання до Вовка. Дві кави і медівник 3 корони. Питаю Вовка: «Робили ви вчора службу?» – «Був я до 8-мої в Народнім Домі. Надїхали фаєрвахи і їх наші гальмували. Стрілили, бо не хотіли станути, а потім їх завернули. А одного з наших вбили, таки наші». Не питаю дальше, бо це вже може бути видумка, щоб щось нечуваного оповісти.

Перед полуднем пакуємо образи дальше. Куплені вчора часописі не мав я часу читати. Нині купив я лише «Kuryer». Пише про переговори між поляками а українцями, щоб прийшло до порозуміння. Вже вчера вичитав я назвище Вітовського як команданта міста. Це той, котрого Боева Управа іменувала отаманом. В часописях його відозва підписана справді з назовом «отаман». Дош цюрить, але люди ходять жваво. Якась міщанка з білим орлом під шиєю каже: «To długo nie potrwą». Купую «Wiek nowy» і «Wieczorna gazeta»: «Polacy opranowali dworzec, Politechnikę i gmach żandarmeryi». Слуга Олександр оповідає, як йшов площею св. Юра: «Їхало авто, а на переді машиновий кріс на трьох ніжках. Кілька разів стрілили. Потім поїхали десь під Стрийський парк».

По обіді Добрянський не *прийшов*, бо мав вчора велику пригоду: «Вчера заняв мене вояк і попровадив до Народного Дому, бо я не мав пропуску. А він взяв мене за жида. Я спав в Народнім Домі. Там були мої товариші. Той, що тут зі мною пакував, дістав кріс і набої і служить на варті». Я порядкував сам і виносив образи, позавивані в папір і обв'язані мотузком на балькон, щоб там стояли і не заважали в долині. О годині 5.30 пійшов я на вечерю, але Вовк вже замкнений. Ліхтарні на вулиці Мохнацького не світять. Темно. Лишень на св. Николая і на Академічній видно полумінь ліхтарень. Дош, дош. Купую у Стецькова 7 тісточок на вечерю за 7 корон, їм по дорозі. Надійшов пан і пані: «Куди на вулицю Калечу?» Пізнаю, що жида. Говорять по-українськи. «А чи безпечно?» Питають перестрашені, бо від вулиці Яблоновських чути гук стрілів, від Цитаделі також. Кажу: «Це якісь вуличники позвеляють собі на стріли з револьвера. Але графіти можуть». Підводжу їх направо, йдуть опісля в долину. Вертаю до Музея, складаю дальше образи і рисунки, завиваю і порядкую. Приходить Олександр. «Котра година?» – питаю. «Пів до семої». – «То я посиджу ще до 8-мої і пійду». Я сів і пишу власне опис нинішнього дня.

З городу графа напроти чути постійно гук револьвера. Хтось заліз там і стріляє. Від касарні Яблоновських чути гук кріса, з Цитаделі також гук кріса. Чи це наша варта пригадується, чи чужі страшать? Жид, що йшов з жидівкою, сказав: «Ми приїхали зі Стрия, висіли на Перзенківці, не на головнім двірці». Маю покінчити з виставою, перепровадити обстанову з помешкання при Супінського, 26. Ще ціле бюро «Центральної Управи» у Відні треба звинути, щоб я міг переїхати на постійний побут, чи на постійну війну до Львова. «Gazeta Wieczorna» пише, що польський легіон ставив перший опір зі школи Сінкевича коло костела св. Єлисавети, а потім коло костела св. Анни. Оба двірці обсажені. Рух поїздів перерваний. Телеграф не робить. Нема вісток з Європи про мирові переговори. Коли це пишу, рокочуть стріли за Музеєм з Цитаделі, бо ж Музей стоїть при самій Цитаделі. Пишу у високій сїни Музея при двох електричних жарівках. Холодно тут. Великі церковні образи глядять на мене, а сягають рядами аж під стелю, давні памятки з українських церков, різблені стовпці і стовпи, царські ворота з іконостасів блистять мутним золотом, золотисті крила і голови ангелів видніють із сумерку високого простору.

В часописі подане, що поляки пруть від школи Сінкевича в долину до міста, а українці ставляють завзятий опір.

Дня 4.XI.1918, Львів, понеділок

Стрілянина на Цитаделі через цілу ніч, скорше або повільніше, з крісів, із скорострілу. Чути стріли револьверові з городу. Якийсь рубака не хоче заснути. Дперва над раном заснув я трохи, а встав три чверти на дев'яту, щоб зайти зараз до Музея. Добрянський прийшов і ми витягнули три найбільші образи через високу складану драбину, щоб зложити на балконі. Рисунки і малюнки Куриласа, Іванця, Старчука, Геца, що не були в рамах, зложили ми в обкладинки або позвивали у звої.

При обіді у Вовка обслугує новий пивничий в темно-синім одінню. Польської дівчини Стефці вже нема. Здається, що пішла на революцію. Хочу зайти до «Діла». Йду з обіду вулицею Панською, Бернардинською площею, вулицею Боїмів на Ринок. Тут стоїть варта, пускає дальше. Виходжу до друкарні. Питає директор Айхельбергер: «Чи є стрільці?» – «Нема». – «Чому нема?» – «Незнати. Подайте ласкаво це письмо пана Святицького до друку». – «Добре, аж завтра, бо число скінчене. Редакція замкнена, всі вийшли. Чи дійсно нема вісток про поміч?» – «Нема, – кажу немилосердну правду заклопотаному директорові друкарні. – «Це лишень у німців йде всьо точно, мусить йти, йде на час». Один зі складачів показує мені кулю, що впала до салі складачів через вікно. Сходжу сходами на діл, на Ринок. Виджу Гайдучка, як пояснює щось воякові, витягає револьвер в праву руку і йде дальше. На розі вулиці Руської і Ринку вартові оживились: «Хтось стріляє з Кармелітів». Оглядаюсь на велику скриню Ратушеву з чотиригранною, несмачною вежею. Синьо-жовтий прапор повіває дальше на верху. Ратушева будівля все мене разила своєю бридотою. Тепер вона прикрасила свою сірину блакитом і золотом нового прапора. Нечувана, незволена, заказана прикраса. Коло входу до ратуша розставлені вояки. Скоростріли. Йду вулицею Боїмів. Дві черги вояків з крісами в руках йдуть по обох боках вулиці в напрямі готелю Жоржа. Гук стрілів від Марійської площі. Гук стрілу від одного з їдучих вояків. Виглядає на облаву на тигрів. Переходжу на вулицю Камінну а відти на вулицю Фредри. Цікаві глядять то на мене, то на вояка, що минає мене з найженим багнетом і йде дальше. Не оглядаюся за ним. Ступаю спокійно Академічною площею, заходжу до цукорні Стецькова при вулиці св. Николая на чай. Стецьків питає: «Де мешкаєте?» – «При вулиці Супінського, 26». – «Цеж при Цитаделі, небезпечно». – «Нічо не поможе. Так або так, все одно». – «Але чи при нас вже ліпше?» – «Поміч приходить постійно, – говорю йому, – щоб не страшити непотрібно». – «Вже ліпше, щораз ліпше». Випиваю чай, плачу і виходжу. Заглядаю до мешкання Горука. Кажуть мені: «Не приходив спати».

В Музею пишу спис перехованих образів. Директор Святицький питає за часописами. Подаю «Век», що я його купив у рознощика за 30 сотиків. Читає і випитується: «Надійшла поміч?» Відповідаю, що помочі все ще нема: «Українці спізняються на бал, до театру», – успокоюю його. – «То ви хотілиб, щоб не спізнилися на війну. Вони цього не зроблять». Ученик Добрянський приходить і каже, що завтра не прийде, бо дає черевики до шевця, а швець направляє кілька днів. Якийсь совісний хлопчина. Другий непришовби і кінець, не повідомлявби наперед. Пощо?

Пишу ці стрічки в величавій сіни Музея. Це мала бути палата професора університету. Але не докінчив, бо не стало йому гроша. Чисто по польськи. Не числить наперед,

зачинає виставно, розсипає гроші, кінчить порожною мошонкою і продажію дому. Митрополит Шептицький купив цю палату на Український Національний Музей. При отворинах промовляли *в тим сіни* ряд промовців, між ними говорив я від українських руховиків. Найкращу, бо вповні природну і горячу промову виголосила учителька української приватної школи Малицька. Вжалила дещо присутних представників австрійсько-польської влади, а це нам все подобається. Любимо допечи навіть на празник.

На цитаделі починають гудіти стріли, шибеник в городі графа при вулиці Мохнацького знова грюкає з револьвера. Загасив я всі жарівки а пишу при одній. Куди тепер йти? У мене світла нема. Відвідати вуйка Тита Реваковича? Всі там настрашаться. Пійду таки домів. Але перше напишу ще листа до жени у Відні. Пишу:

«Львів, дня 4.XI.1918, понеділок, вечером 6-та година в Музею. Дорога Бараболе! Даремно чекаємо на поміч. Ані Легіон, ані який-небудь відділ не приходить, щоб допомогти в бою. Це недбальство не можна зрозуміти. Місто гомонить від стрілів. Директор Музея найшов вже дві кулі в городі та у вежі Музея. Одна куля залетіла в друкарню «Діла», коли директор Айхельберегер говорив зі мною. Гук стрілів не устає. Цієї ночі не міг я заснути. Повітря гуде від стрілів, гомонять коротко, довго, глухо або проникливо остро. Ворота домів заперті. Перед воротами поставкують цікаві діти, або жєнщини. Люди задержуються на кінцях вулиць, оглядаються і розходяться скоро. Ходжу спокійно. Наколи куля трафить, так на це нема ради. Об 6-тій вечером замкнені всі доми на ключ. Шиби вікон ясні від світла, бо люди не йдуть зараз спати, але гуторять. Всі уряди станули, всі склепи замкнені. Вязні вирвалися силою з вязниці. Неможна купити хліба. Здається, що голод переможе обі сторони. Але це *мусіло статись*. Українці приневолені пійти цією дорогою, бо честь народу наказує так поступити. Поляки засліплені і закаменілі. Самі бажалиб бути на волі, але другим відмовляють права до свободи. Сервус. Здоровлю широко і цілую тебе. Іван».

Дня 5.XI.1918, вівторок, Львів

Цілу ніч йшла стрілянина. З Цитаделі чути постійно скоростріл. Видно страшать, щоб поляки не йшли до приступу. Порядкую папери у себе дома, щоб був перегляд. Зайшов я до друкарні «Діла», Ринок 10. Д-р Лозинський переглядав тут рукописі і сказав до мене: «Стрільці приїхали вчора, але це вже запізно. Ворог мав час набрати відваги і зайняв важні точки. Нападає. Ще не всі стрільці прибули, лишень якась часть».

Мій пакунок з одягом і книжками заніс я до домівки «Сокола-Батька» і лишив в шафі. Всі шафи з друками і брошурами поотвирані, неначеб їх хтось нарешно розбивав.

Обід вповні український: борщ, голубці, дещо гусятини, ще з неділі, ціна 12 корон. Зайшов я до «Народного Дому». Привітався зі мною Гриць Коссаk. Приїхав був 3.XI. Виджу оберляйтнанта Синюту та оберляйтнанта Бубелу. Надійшов редактор «Діла» Панейко. Розказав мені, що їде самоходом до Бродів. Спонукає українську кінноту, щоб прибуло сюди 200 кіннотчиків. Додадуть відваги нашим і настрашать поляків. «Як думаєте про цей наш оружний виступ?» – питає він мене, коли розповів вже про свій намір їхати до Бродів. Відповідаю йому: «Такий виступ з крісом до бою поділає на нашу смирну вдачу, на український тихий мозок. Боротьба розбуджує відвагу і рішучість. Хотяйби ця війна не скінчилась успішно, то на всякий случай буде мати вплив на наше дальше поведення. Дотепер воювали українці для других, тепер рішились ми воювати лишень для нас. Будемо інакше ставитись до ворогів і вороги зрозуміють, що посідаємо завзяття до виступу з оружжям». По лиці Панейка

видів я, що годився зі мною, його розумне лице ясніло. Він сказав: «Напишіть таку статтю, ті думки тепер потрібні».

Пані Навроцька-Білинська і ще якась пані вносили обід до другої кімнати для старшин. З цієї другої кімнати вийшов Сень Горук. Вітається з приязним усміхом, змучений, невиспаний. Оповідаю, що вистава закінчена, всі образи і рисунки та різні предмети попаковані і зложені. Тепер можу взяти якусь роботу. Горук каже: «Заждіть ще. Для вас найдеться робота така, яку розумієте і добре зробите. Вона прийде. Почекайте ще». – «Нехай буде. Будьте ласкаві виписати мені тепер листок, щоб я міг одержати кріс, найрадше манліхер меншої міри, що її уживає кіннота. Він виписав листок, я попрашав його і зайшов до складу озброєння. Тут привитався зі мною оберляйтнант Сивак, мій бувший ученик, дуже ввічливий і приязний в поведінку. Булак зі збірні, Цугсфірер, не міг найти малого кріса, сотник Носковський надійшов і старався найти добрий кріс. Були тут московські, мексиканські, японські кріси, всі не до ужиття. Аж Сивак, як командант цього складу, винайшов цілком новий кріс, число 3860 і видав його мені за підписом. З крісом на плечі і п'ятьма набоями пішов я Вірменською вулицею, стрінув майора Грозика в цивільнім одязі і здоровлю по військовому. Задержався, щоб я пристанув. Неспокійно глядів на мене і кліпав нервово очима. «Скажіть, що діється?» Говорю обережно, що вважаю за потрібне, щоб не пригнобити. Не згадую навіть, що всюди якийсь нелад, як звичайно у нас.

Коло 5-тої години заходжу до урядовні «Сокола-Батька» в подвір'ю «Дністра». Надійшов скарбник товариства Микола Левицький. Говоримо, ми самі, ніхто не перешкаджає. Предкладає, щоб я йшов спати до нього десь там на вулицю Голомба. Він одітий цивільно, я в стрілецькій однострої з крісом. В моїм товаристві не боявся йти вулицями. Задержав нас на Личаківській вулиці український старшина з крісом на плечі, в шоломі. «Стій! – кличе до нас. – Хто йде?» – Відповідаю: «Видите, хто йде, а тут маєте мою виказку». Подаю папери. Переглядає, вкінці каже: «Знаю вас, а вас також, можете йти». Пійшов з нами, щоб поговорити. Розповідає так: «Був я довгий час на фронті і мене зробили четарем. Маю гарні відзначення. Маю скінчену четверту клясу. Вони знають, кого роблять шаржою». Відразу пізнати можна було хвалька. Попрашавши *ми* його. Ми в право, він далі йшов вулицею Личаківською з чотирма вояками.

В камениці, де мешкає Микола Левицький, стрінули ми директора «Гіпотечного банку» д-ра Леся Кульчицького. Взяв моє «Діло» з рук Левицького. Я сказав йому, що все добре. Оповів нам: «Дня 3.ХІ. переняв я Австро-Угорський банк. В касі є два мільйони корон. Наша влада повинна перейняти ті гроші на війну».

Жена Левицького, неспокійна, подражнена, подала на стіл чай і ковбасу в платках. Говоримо до 12-тої години. Прийшов четар – медик Рижий, уймаючий в поведінку. Служив при австрійським війську, тепер тут. Оповідає, що поляки відбили український наступ на кадетську школу, яка виглядає неначе твердиня, бо має високий мур довкола. Якесь число мертвих по наших боці, много ранених. В городі бібліотеки Оссолінських умістили поляки скоростріл, що бе сильно на вулицю. Вікна на дахах і по пивницях дають полякам добрі криївки, щоб стріляти на вулицю. Тринчук, що я його недавно видів на вулиці Длугоша, згинув від неосторожної кулі українського вояка від «Народного дому». Німецького старшину, що мав передавати самоходи, зранила куля під час їзди вулицею. Був невдоволений боротьбою, в якій не видів ніякого пляну. У поляків бється дрібна зволоч із завзяттям молоді, яка дірвалась кріса

і хоче ним доволі побавитись. По нашій стороні є дорослі вояки з війни в окопах, не між мурами міста. Треба було не допустити, щоб поляки загніздились денебудь. Я переночував у Левицького.

Дня 6.XI.1918, Львів, середа

Рано о 6-тій встав я, подарував служниці одну корону на спомин, закинув кріс на плече і вертав в напрямі Ринку. Личаківською йшли гурти людей, що виглядали як онучі. Це були вояки з полону. Український склеп, де я давніше снідав, замкнений. Придав би ся тепер. В небезпеці відчувається потреба своїх склепів і гостинниць. Оба Гриневичі переглядали вулиці. В Музею укладав я договір на винаєм галерійки, де були зложені предмети з вистави. Директор Святицький прочитав часописі, що я їх приніс з собою. На вулиці много людей. Якийсь пан сказав до другого: «Rozejm do godziny trzeciej». Люди піднесли голови в гору. Що такого? Над містом летів літак з червоним хрестом. В блиску сонця забілили білі листки з літака, вертілись в повітря і падали десь на дахи чи на вулицю. Товпа поспішила в тім напрямі.

Обід у Вовка без мяса: борщ, бульб'яні шніцлі, сирна паляниця, голубці, ціна 15 корон. За цю ціну можна було одержати передше 15 обідів. На обід прийшов професор Посацький. Оповідав, як його напали три рабівники. Говорили по українськи, питали за виказкою, приложили револьвер до грудий і зажадали гроша. Взяли папери, калитку, годинник і сказали: «Марш!».

З Музея забрав я карти України і заніс до книгарні ім. Шевченка. *Панна Катерина Навроцька* працює в книгарні. Оповідала, що в камениці, де мешкає, називають її «*Rusinka*» і викрикують на неї. Якийсь вічливий чеський старшина поміг їй вийти з камениці і дістатись до книгарні. Пані *Панькевичева*, занята також в книгарні, сказала до мене: «Люди стають неспокойні чи будуть мати що їсти. Треба би подбати, щоб був хліб в склепах для українців і для поляків».

Стрічаю д-ра *Томашівського*, історика у військовім платтю, як старшину. Вітаю і желяю успіху, бо довідався я, що він провадить побір. У вуйка *Реваковича* стрічаю буковинця *Галицького*. Тета *Реваковичева* походить також з Буковини і радо говорить про Буковину за своїх молодих часів. Дуже вічлива і дотепна, знає українську, польську, німецьку, французьку, румунську мову. Грає на п'яні. Низького росту, а вуйко високий, з малою борідкою, правильними рисами лица. Відразу відчутти можна, що це розумний, поважний мущина. Тета просить, щоб приходити, як звичайно, і приносити важні новини, що діється.

Прийшла пані *Матієва*, жена шкільного інспектора, цілком вже сива. Це донька професора *Шараневича*. Я вчив її, бо ходила на германістику у Львові за часів професора *Ришарда Маріяна Вернера*. Розповідала про хліб і хлібовий листок, а також про пригоду свого мужа, якого мало що не поцілила куля. Говоримо про звіт в «Ділі», де редакція простує брехні польського звіту і виписує похвали *Ількові Цьоканови*, що випер з другими поляків з поєзуїтського городу.

Цей звіт пишу в Музею. О 9-тій йду на вулицю *Супінського*, 26, до дому польської властительки, патріотки *Рошковської*, де винаймаю від 1908 року дві кімнати і кухню за 72 корони. Темно, стріли чути, з різних сторін. Гроші сховані в холявці.

Дня 11.XI.1918, *понеділок*, Львів

В кістниці військової лічниці при Личаківській вулиці глянув я на трупи, що там лежали на тапчані з дощо, що тягнувся попри довшу стіну. З карток, причіплених до мерців, відписав я такі написи в німецькій мові: «Ляйтнант Ліськевич помер 9.XI.1918 від ран». Мав на собі блюзу старшини від пушкоти. При другім мерці звучала картка: «Полк піхоти ч. 15. Піхотинець Грігорія Юрко Миколай, греко-східного обряду, роджений 1896, пібраний 1915, Хлімча, Буковина, помер 10.XI. Стріл в голову». Третій мерлець мав на листку напис: «Старовецький Володимир, уроджений в Знесінню, Львів, приналежний до Клепарова, уроджений 1892, греко-католик, вільного стану, прибув 6.XI. Діагноза: стріл в черево. Помер 10.XI.1918, 8:10 перед полуднем». Це три мерці з боїв за Львів. При четарі Ліськевичу не було на картці ніяких дат, коли родився, де служив, які рани спричинили його смерть.

Всі три лежать на плечах з немічно простягненими руками при тілі, очі на пів замкнені, лица бліді, у Ліськевича голова дещо скривлена на право. Відважно перейшли через град польських куль на другий берег життя, яке з безперестанною боротьбою за лучі сонця. Не помагає ніяка туга і ніякий сум і ніяке зітхання, треба без упину старатись доглянути вчас з котрого боку грозить небезпека і поборювати її спритом, силою, зброєю. Перемогу окупується все жертвами. Нема перемоги без страт. Мені не було ані лячно, ані сумно на душі. Зрозумів я вже перед роками: не плачем, – не плачем, а мечем, дійти можемо до розради, за якою тужить *кожне сотворіння*, а це до свободи. Український нарід на власній землі не є господарем, але невільником. Неволю побороти можна лишень боротьбою з власною лінію, байдужністю, не-свідомістю, безсильністю, нерішучістю, незгідливістю, служальністю, зі смоком, який відбирає притомність і бистрість духа, *а постає* кільканайцять голов. Той смок спричиняє неволю *народів*.

Хто рветься до меча за свою свободу, у того будиться вже свідомість, уступає байдужність, зникає лінь, гине зрадлива служальність, розвивається сила і рішучість, зростає змисл до злуки і єдності з *другими*.

Говорив я не раз моїм співпрацівникам: «Злукою і боротьбою здобуває нарід свободу». Боротьбою з кожною перепоною в собі і довкола себе, злукою своїх сил, щоб навіть найдрібніші сили лучились в одну велику силу, як пластинки снігу лучаться у великанський кругляк, що котиться непереможно і пробиває собі дорогу стрімкою полониною і високим смерековим лісом. Що значить одна мала пластинка сама? Якась мілліонова частина сили одного коня. Але пластинки злучені торощать високі ялиці і рвуть скали із собою.

Ліськевич і Грігорія і Ставровецький це пластинки, які зачинають свідомо з лінивої байдужности переходити в живий рух і пірвуть за собою другі пластинки українського народу, щоб промостили собі лявіною шлях до свободи на своїй землі і стерти всяку перепопу і всякого противника в собі і поза собою.

Лишень боротьба, не байдужність, лишень рух, не лінь надають життю вартости і приманчивости.

Дня 13.XI.1918, *середа*, Львів

На вулиці Валовій стрінув мене Вітовський. Налягає дещо на ногу. На лиці якийсь заклопотаний. Випрямлююсь і дашкою на привіт. Задержується і я пристаю.

«Переїдім до будинку намісництва, маю вам дещо сказати». Ми зайшли на перший поверх до якоїсь високої кімнати. «Сідайте, будемо говорити».

Зміст розмови був такий, щоб я обняв часопис Військового Секретаріату, військові видання і поміг моїм досвідом, де буду міг і буду уважав за відповідне.

Дня 14.XI.1918, четвер, Львів

Під червоною плахтою з військового намету не змерз я нині в ночі. Випив каву з цукром, дві склянки, яку набрав я собі впрост з вазової кухні на подвір'ю Ратуша. В друкарні «Діла» одержав я цінник, кілька буде коштувати «Правильник» та «Вістник», і пішов в намісництво. Тут предложив я Вітовському назву «Вістник Державного Секретаріату військових справ». Вітовський бажав, щоб утворити в тім «Вістнику» додаток на інші військові справи. В кімнатах холодно. Нині прийшов вже Володимир Шухевич у військовім платтю. Проф. Лошнів приніс напис із Львом «Д. С. В. С.». В «Уставі», який зачав нині появлятися в «Українським слові», стоїть, що гербом є Лев, звернений в свій правий бік. Це значилоб, в лівий бік глядача. Однак вже много говорилось, що Лев має спинатись то в право, то в ліво, так звір стратив напрям. На мій запит не знав Вітовський нічого відповісти. Лишив Льва на мою відповідальність. Я ходив опісля до Лошніва, до його помешкання і сказав йому, щоб пустив звірюку в лівий бік, так як він це зробив, має однак нарисувати кращий щит.

Обід їмо в «Менажі» на першім поверсі: росіл, гусятина, тісточка. При обіді є молодий хлопець у військовім одязі, що ходить по коритарах з малим карабіном. Я догадався, що це син Михайла Новаківського. Темні очі, тверде, прозаїчне лице. Що за характер це буде? Потомок осторожного, вирахованого, скупого чоловіка і одушевленої патріотки, яка нервово курить папірос за папіросом. Очі має темні, неначе тень води. Якась глибина. Але яка? Кава на обід спізнилась.

Пополудні знова до намісництва. Говорю з Вітовським, щоб розпоряди випечатати поки що в дневниках. Пристає на це. На обіді був також Бубела. Підписав мені картку, щоб зайняти одну машину до писання. Савюк каже, що одну машину до писання кирилицею стягнув один семінарист. Хоче цю машину відбити. Цікавий я, чи йому це вдасться. Один розпоряд *д-ра* Брика про індендантуру передав я до друку в «Ділі» і тут стрінув я сотника Скляренка, що зайшов сюди очевидно за грішми, які має дістати через Панейка з Київа. Вчора позичив у мене 30 корон.

Пополудні мерз я в своїм бюрі в Ратуші. Коли коло шостої години йти по сходах, не видно нічого. Темно. З долини чув я голос Людомира Огоновського, що приказував щось воякам-поліційникам. Вечером розповідав нам в Ратуші *надчетар* Черевко, що говорив з полковником Стефановим в «Народнім Домі», і цей сказав йому, що козаки, 45 люда, пішли були вчора ніччю з відділом добровольців здобувати Гицлівську гору. Козаки вдарили сміло, але добровольці розлетілись перед кулями машинового кріса. З козаків много полягло, або ранені, здається разом яких двацять. Лінія наша від Замарстинова заняла залізничий шлях і мости. Посунулась ближше, але більше нічо. Стефанів просив, щоб Черевко прийшов нині на раду. Черевко оповів, що постарався о двацять п'ять плащів для гуцулів, які б'ються в палаті Голуховського. Там вони дуже мерзли, а нікому не впало на гадку привезти плащі, хотяй плащів при вулиці Яблоновських досхочу. Нині зловили наші щось шістьдесять полонених. Одіти по цивільному, самі вуличні пики.

Видів я нині два авта з білими прапорцями перед домом Ставропигії, десь коло третьої години по полудні. В першій авті сидів Кринжаловський і о. Сембратович, цей високий, з Америки. Решту панів в обох автах не знаю. Може поляки. Якись переговори. Вечером говорилось, що поляки жадають триста міліціантів своїх, а заключають мир.

Цілий день нині бють гармати із Замкової гори. *Надчетар* Метельський сказав: «Кожний стріл поцілив». Розумію, коли хтось стріляє з Замкової гори на Львів, мусить десь поцілити, але я йому цього не сказав. Перед вечерею роздумую в малім покоїку, теплім і гарно умебльованім, по директорі Островськім, що властиво робити. Требаби хіба бурити дім за домом гарматами, але передше завізвати населення, або піддатись і заказати легіоністам сидіти по домах, або наразитись на розбиття домів гарматами. Вечера знову на горі: клюски з мясом. Я дуже голоден від зимна і біганини. В ночі зимно, не палено, а маю много писання. Переписав я всіх п'ять розпорядів до «Діла», тепер пишу цей дневник. Малоگو Новаківського доглянув я, як вправляв крісом під проводом якогось однорочника. Знімав кріс, закладав на плече, знімав, ставив до ноги, готовив кріс до стрілу, міряв. Це було в сусідній кімнаті від мене.

В «Ділі» вичитав я, що в Німеччині запанували від 7.XI. соціал-демократи. Німці просять шведських, данських і голяндських соціалістів о поміч, щоб условини мира не були за строги. Баварці оголосили себе республікою і відлучились. Це не може подобатись. Баварія пише до предсідника Америки Вільзона, що вона не спричинила вибуху війни і є невинна. Це звучить несмачно. Брат чернить брата. Дня 4.XI. утворилась у Відні єврейська національна рада для цілої Австрії.

Війська вертають то з полудня, то з України, піхотою, або поїздами. На поміч полякам надїздив Ярославський полк, але його розоружено коло Стрия. Дивні і незвичайні події.

Непокоїть мене, що я опинився на бажанні Вітовського у Воєннім міністерстві. Моє місце в Міністерстві освіти. Обавляюсь, що з моєї роботи нічо не буде, як будуть мене ставити там, де не розумію роботи, як слід. Але тепер є час на війну і не на освіту. Мус воювати. Смішно, що я в одязі і в степені простого січового стрільця. Старшини в бюрі дивляться скося. Перелякани простим вояком. Нині мав прийти *директор* Микола Мороз і відсвітлити машиновий кріс у вікні намісництва, але чомусь не прийшов.

Дня 15.XI.1918, п'ятниця, Львів

Вже десь коло дванайцятої в ночі. Хочу ще списати нинішні вражіння. Недавно, десь перед десяти мінутами гуділи гармати з Високого замку. Тепер щось тихо. Годинник ударив чверть на першу. Чую гук крісів. Власне скінчив я начерк обовязків для мого відділу у «Державнім Секретаріаті військових справ», а назвав я його «Письменничим відділом».

Я змерз в ноги. «Магазинер» обіцяв приказати запалити, бо «в магістраті є вугля», але не припилював цього. Зимно, сиджу в двох плащах. Гук крісів чути десь знова.

Рано, по каві пійшов я до намісництва. При каві був молоденький хорунжий в чоботах з холявами і з острогами. Десь, видно, служив в провіантовім таборі. Тепер не їде на коні, ані на возі. Пощо йому острогів? Командант залогі магістрату також з острогами і в високих жовтих чоботах. Харчовий Метельський також з острогами. Всі опинились з поля на бруці.

При передачі мого звіту сказав мені Вітовський: «Перемішль упав». Ляхи здобули його для себе. Але як? Чи мали також мійське шумовиння за собою, яке не

має що тратити, а може убивати і рабувати? Прийшов Яцура в шоломі і з крісом та величезних очищах. Виглядає як мала, низонька, широка твердиня. Він заніс опісля скриньку з плитами від сторожихи при вул. Чарнецького, 24 до Ратуша. В середині є 120 плит, папер і хемікалія.

Обід був пізно. Дівчата варили десь на другім поверсі і зносили: росіл, м'ясо з бульбою. Я дістав подвійний росіл, але це все за мало. Зимно, ходити треба много. В ночі змерз я порядно і ставав щось три рази на малу сторону. А виходок далеко, цівки видно попустились і там повстала одна велика калюжа. Світла нема, бо вже газоня не працює. Є надія, що також електрика перестане йти і вугля не стане. Тоді стане темно і буде добре взаємно себе різати. В день не видно *надчетаря* Черевка, мав пійти здобувати кадетську школу. *Четар* Бабяк взяв кріс через плече і зник також. Яцура прийшов по обіді і ми пішли до шпиталу. Це військовий шпиталь на Личакові. Ми нашли чоловіка, що відповідав за трупи. «Є в трупарні поляглі вояки?» Трупар відповідає: «Були. Що день їх є по шість до вісім». «Як називались?» – «Не мали картки. Незнані вояки, але з цих боїв. Коло третьої години по полудні шлю їх щодня на цвинтар». Пішов я до бюро в намісництві. Між паперами в одній кімнаті найшов я брошуру великого урядового формату про устрій Міністерства війни у Відні. Переглянув я деякі розділи і найшов замітки, які були практичні. Я переробив зараз мій власний начерк для Письменничого відділу. Панчак щось там пише при своїм бюрку. Помагає йому панночка, моя бувша учениця. Інші «референти» щось дудрають по своїх столиках. Так і видно, що не мають за що взятись. Гарасимович прийшов вечером. Бубела сказав йому, щоб інтендатура переймала чим скорше майно по австрійській державі, бо все розкрадають. Мільярди зникають між товпою. Я зауважив: «Хтось повинен автом обїхати головні склади, наставити варти, подавати повновласти, заки всього не розграблять». Холодно в бюрох намісництва і по високих коритарах. Я змерз. Вояки в сусідній кімнаті, що поставили на вікно машиновий кріс, співають пісню за піснею. Українці дійсно співучий нарід. В яких хвилях вони співають? Я відходив і лишив у них ключі від бюр секретаріату. Веселі.

На вечерю пироги і кава, але я голоден. Яцура прийшов знову, але тепер вже не з крісом, лишень з гранатою. Видно, бавить його, що може страшно збройно виглядати. Носить тяжку гранату з залізною, кулистою головою. Рано ще оповідав мені, що чоботи стягнув з ляха, якого забив при наступі коло Перзенківки. Показує плити із знімок на Великій Україні.

Сотник Скляренко показував мені вдень перепустку, що їде автом на Україну по панцирний самохід. Чи дійсно? Може це лишень спосіб, щоб забратись зі Львова, жінку вивезти, а опісля не вернути і нічого не прислати? Коло десятої години перед полуднем його жена щось викрикувала, вбігала то вибігала з кімнати. Скляренко вибігав за нею. Савюк сказав мені, що жінка злобиться на сотника Скляренка і нині кричала на нього: «Йоб твою мать, чорт би тя побрал». Савюка це дивувало. «Як ми не знаємо жінок, коли нежонаті. Сліпі котятя! Муштини пізно стають видючими». Відповідаю: «Цеж жіночий спосіб ведення. Кричить, верещить, не знати по що. Кусає криком».

Коли це пишу, чути по коритарах кроки, грук отворених і замиканих дверей. Боюсь йти спати, бо спю на підлозі, а там зимно і твердо. Нині перший день з добрим морозом і з снігом. Війна ще не кінчиться. В «Ділі» випечатані нині розпоряди «Військового секретаріату» ч. 1–5. Присяга для українських військ, перейма майна давньої держави на власність Західно-Української Народної Республіки, поділ на області

Львів, Станиславів, Тернопіль, поклик до війська, приказ для окружних командантів. Це перші розпоряди. Я написав в заголовку «Розпорядження», М. Возняк в «Ділі» поправив на «Розпорядки», а після мене повинно бути «Розпоряди».

Десь гроюкають стріли.

Дня 16.XI.1918, субота, Львів

Студінь. В ночі треба вставати і бігати на малу сторону до виходка, де тихо стоїть вонюче озеро. Не пю кави на снідання, хочу їсти лишень хліб, який має мені видати капраль Гера, але його нема в «Портієрці». Він повинен би бути в подвір'ю Ратуша за вікном з кратами, але його там нема. Приносить мені хліб одна з пань, що йде по нього на перший поверх. Дякую і подивляю не порядок. Вирвався мені ремінець при «штільпах». Савюк веде мене на мою просьбу до «шустерні». Під час коли оден з шевців пришиває мені ремінець, приходять одна з панночок, що тут варять їсти. Каже: «Дайте мені чорної пасти». – «Не маємо». – «Алеж де?» – «Маємо лишень жовту». – «Що, і ви не маєте?» – Каже, звернена до середного, і відходить. Коли замкнулись двері, відзивається середний: «Щітки дай, гребеня дай, пасти дай, нитки дай». Крайній від вікна: «Але коби лишень принесли назад». Крайній від дверей скінчив шити, я заложив «штільпу»: «Дякую, гаразд».

В намісництві передав я начерк Письменничого відділу по довгім чеканню, бо в кімнаті Бубели, що творить передпокій до кімнати секретаря Вітовського, пригатилося много людей, які хотіли поговорити в ріжних справах. Є і Біляч з Перемишля. Оповідає, що Перемишль упав, бо поляки мали чотири гармати, мужва билась, але старшини недописали. Чи все це правда? Виглядає на теревені. Паліїв передав мені до перегляду і поправи нарис про платню для війська. Писав якийсь фельдвებель, бридко, з похибками, бо капітан Єнджейовський, який відповідає за цей нарис, уважав за пониження, щоб переписав це в приличній формі. Переписування понижає капітана навіть тоді, як нема нікого, що порядно пише. А може сам капітан на военній стопі з письмом? Вітовський дав мені до часописів *нарис* про судівництво для війська. Я спіткав на вулиці Антона Лотоцького і переписав з ним розпоряд два рази, щоб був текст для «Діла» і для «Слова». З Лотоцьким перейшов я до Народного Дому, чи дадуть йому одяг, щоб порядно виглядав, бо хотів би я його взяти до свого відділу. Маємо заглянути ще раз сюди о 4-тій.

На обід борщ і шницель з бульбою та сім сухарців. Їм сам на своїм чорноскірім столі в бюрі, де є два столи, телефонічна клітка та три шафи з паперами. Командант їсть у своїй спальні разом з двома старшинами, зрештою їсть кожний у своїм куті. Харчовий *надчетар* Метельський осібно, хорунжий Голубець осібно, малий Новаківський їсть в малій настроєвій кімнатці директора Островського.

Йду з Яцурую, що двигає кріс і камеру до шпиталю, але нині нема ані одного трупа з боїв. Світливо по дорозі синьо-жовтий прапор на намісництві, входимо на другий поверх і світливо машиновий кріс у вікні. Командант скоростріла, «Цугсфірер», каже до мене: «Вже пять літ служу коло машингвера. Знаю з ним обходитись. Умію розібрати і зложити, навіть як би мене хто вночі збудив». Вояк, що сів собі на вікно коло цівки, має гранату в руках, а також кирпатий ніс над ротом, який псує нам дещо знимку.

Коли це пишу, бе дванайцята година. Якась тихша ніч, стрілів не чути много і мало кроків в коритарі Ратуша. Видно менше людей тут нині. Кухня на другім поверсі,

вже вчора тамки перенеслася. Але тепер чую гарматний стріл, знов стріл, знов стріл, стріл... Пушкарі гріють Львів, бо мороз на дворі. Стріл, стріл, стріл...

О 4-тій годині по полудні прийшов Лотоцький і ми оба пішли до Народного Дому Краківською вулицею. У великій салі повно людей. Стоять, входять, виходять, пишуть при столиках. Прошу надчетаря Терлецького, щоб видав все в добрім стані, бож це для співробітника у Військовім Секретаріаті. Коли ми вертали, пояснив я Лотоцькому, щоб одягнувся як слід, бо мусить добре виглядати. Шапка його і одяг військові, але занедбані, черевики і камаші також. Пійшов я до намісництва і переглядаю «Діло», щоб зібрати випечатані вже розпоряди до «Вістника» Секретаріату. Читав я до 8-мої. Панчак пішов до Народного Дому, до Горука, по ріжні поради. Я глянув на столики референтів. Двох референтів чекає на ліпший час, це Стафіняк до демобілізації і Чапельський до залізниць. Як возити сіно, коли ще не скошене, бо росте. Місяць освічує пусті вулиці. Кличу на розі Ринку «Свій». Вартовий перепускає. В Ратуші спокійно. Може мало людей? Заблукую на галерію великої салі засідань. Заходив я тут прислухуватись промовам радних. Лямпи на павуках блимають притемнені. По обох довгих боках салі на сінниках сплять наші вояки. Мусять відпочити. Польонія на великім образі Стики показує на них рукою. Міцкевич, Костюшко, Гловацький, різні польські провідники виглядають занепокоєні, не можуть спати, стоять напружені: «Ukrainiski chłop tutaj». В кухні щось пять панночок, світяться парафінові свічки. Дістаю на вечерю яєчницю, каву з молоком і хліб. Не відчуваю, що я заспокоїв голод по цілодnevній біганині. Панночки говорять про свої журби. Тепер кожний їсть осібно. Бігати треба з підносами на другий поверх, а відти розносити їду. Місто шіснайцять шницлів треба було видати нині трийцять – не знати властиво, кільки є осіб. Мусять робити більше, як лишень хтось зажадає. Панночка, котрій я одного разу сказав: «Що це за порядок?», каже: «Мені прикро, коли почую який докір. Я не можу сказати, що нема вже більше обідів». Відповідаю: «Досвід навчить не робити собі нічо з докорів, коли не можна роботи ліпше виконати». Вона каже: «Ми не раз мусимо в ночі ставати і варити, колись тут для Черевка». Одна оповідала пригоду, що мала їй трафитись: «Ми йшли вулицею Академічною до Народного Дому. Я і медик Шкондеюк. Він був по цивільному одитий і ніс револьвер в руці, щоб зараз стріляти. Двох ляхів, я би зараз одного з них пізнала, приступило до нього: «Ręce w górze». Відобрали йому револьвер і застрілили його його власним револьвером. А близько цього місця, зараз коло рогу готелю Жоржа, застрілили також одного стрільця. Це нещасливе місце». Я слухав і ледви моїм ухам вірив. «Магазинер», що обіцяв казати напалити в моїй кімнатці, оповідав: «Поляки обстрілюють машиновим крісом Жовківську рогачку. Я їхав по харчі, бо харчі можна дістати лишень з Підзамча. Кулі перейшли мені через рукави, візникови також. Кріс вимірений на рампу. Як ми вертались, треба було сховатись за віз і скоро їхати. Вже раз убили мені там коня. Цей кінь все ще там лежить». – «Що то буде, як вугля не стане?» – Каже одна з панночок. – «Свічок нема, от і ця догоряє».

Ми йшли в діл. Я сів в неопаленій все ще кімнатці і читав впоряд, щоб приготувити його до друку. Тепер списую ці вражіння. Зимно мені в пальці рук і в ноги. Чути стуканину крісів, зрештою тихо. Жарівки не горять вже в передпокою. Скляренко поїхав по панцирне авто, може і по гроші для себе. Жінки його, підмальованої, я нині не бачив. На годиннику 12.30. Перепустки з друкарні передав я нині жандармерії. Індишевський і Шипайло зойкали, що дорогі, 400 перепусток коштує 100 корон, папір і друк.

Мушу це записати: нині прийшов до нас, в намісництво, Гужковський. Хотів дістати коні до Винник. Його жінка десь поза Львовом. Він журиться, що з нею. Говорить про неї і каже нагло: «Але архикнязя, так якби всі забули. Він в Станіславові. Нехай би служив в українським війську, як вже посвятився українцям». Відповідаю: «Тепер всі журимося війною у Львові, браком гроша і хліба, пане бароне». Він на це тикає мені, хоча перший раз в життю говорить до мене: «Будь так добрий, щоб я видівся з Бубелою. Я мешкаю Панська, 27». Я кажу: «Він буде тут завтра в часі від 8.30 до 10-тої. Колиб нині прийшов, так я зголошу йому». Я зголосив Бубелі, але він відповів: «Чи я мав би до нього ходити?» Відповідаю: «Не берусь рішати, хіба колиб Ви тамтуди переходили». – Гужковський із своїм поважним, приязним лицем і спокійними рухами виглядав мені занедбаний і заклопотаний. В військовім платтю і в довгім чорнім плащі.

Дня 17.XI.1918, неділя, Львів

В ночі зимно на підлозі спати. Я скулився в четверо, щоб не замерзнути, встав захриплий, з болем голови, голоден, голоден. Кави не пив я, бракувало мені до цього рішучості, взяв я лишень один бохонець хліба через крати на два дні, зів скірку, сховав мякушку в шуфляду і вийшов.

По дорозі в намісництво вступив я до Волоської церкви змовити «Отченаш». Фридрих Великий сказав: «Бог держав все з міцними раменами». Але тепер не знати відки взяти міцніший регімент.

Купую німецький часопис «Lemberger-Zeitung». В Німеччині запанували скрізь соціалісти. Австрійські німці хочать прилучитись до Німеччини, Форарльберг до Швайцарії, чехи увійшли в словацьку часть Мадярщини. Подана була цікава подробиця: австрійська армія рушила від ріки Піяви, але щоб демобілізація поступала поволи, австрійські полководці попросили італійців, щоб зайшли австрійську армію з переду і здержували в поході. Полки пускаються буквально вперек піль, щоб зайти домів. Оповідали мені старшини тут в залозі, що через злу їду і брак найпотребніших річий стратили вояки *поважанне* перед офіцерами. Офіцери звали цей відрух вояків большевизмом.

В намісництві рисував Лотоцький перед полуднем рубрики, о годині пів до десятої відбулась присяга. Щось вісімнадцять люда стало півколесом, на обох краях Бубела і я. Вітовський провів українську присягу і сказав, що ми перші присягаємо на цю присягу.

На обід в Ратуші, куди я належу, юшка, м'ясо з морквою, сухарці з капустою. Сотникова Складенкова просила мене о хліб. Я сказав паням, щоб про неї не забували і старались для неї о хліб та о страву. Мужа нема, а жінка без мужа звичайно німична, як хміль без підпори. З Яцурою відсвітлили ми два трупи в трупарні військового шпиталю. Один якийсь з дуже звичайним лицем, а другий з спокійними чертами цугсфірер від артилерії, Тимошецький, здається, звався. Закінчив світову війну смертю за Україну. Не дістався домів, поліг за своїх. Я дав обом трупарям по короні, тому Розумному і його помічникові, оба говорили по українськи.

Лікар поляк, що зачіпив мене одного разу в центральній каварні, заговорив до мене в городі по українськи, що має много роботи. Кожний робиться приємний і не знає, як збути свою чемність при зміні порядку.

Ми оба вертали Личаківською вулицею. Два великі міномети їхали в долину. Вояки йшли попри коні. З заду надігнав мене Мачуга, знакомий мені через Гаруха

Юліяна. Йшов з крісом. Оповів поспішно, що приїхав І-шого, брав участь в Гуцульській сотні у всіх боях. Я скрутив на право до намісництва, Яцура на ліво до знайомих по добрий світлинний прилад.

Паліїв хоче мати відозву про мобілізацію і літографовану відбитку про платню. Панчак оповідає, що Стефанів не запровадив порядку. Велику роль серед його старшин грає цинік Синюта і бездушний Гузар. Не дібрав людей, не розмістив їх, як належить. «З поляками, – сказав, – «буде перемиря 48 годин. Може прийде до мира, але можливо до дальших боїв».

На вечерю треба чекати. За цей час четар, що має провід на вулиці Казимірівській, в поліційнім будинку, оповідає, як наші вояки з села набрали в склепі горівок, солонини, як знов десь рознесли склеп з полотном, блюзами і пакували до наплечників. Львівські «батяри» стріляють. Гоняться за ними а їх не можна відкрити. Нема їх, лишилися лишень по них консерви, мармеляди, оріхи, патрони. Знають каменіці, людність їх криє і вони можуть сховатись добре. Тяжко їх вигубити. Нині мав четар «большовицьку» раду із вояками-селянами, щоб зарадити тому, що втікають до мів. Нехай пильнують себе самі. Як може Українська держава вирости, як вони її лишуть без своєї опіки? Вояки, вже старші *люди*, рішилися лишити, а щодо горівок і іншої добичі зложили виділ, який має цего добра пильнувати. Пити будуть, як все скінчиться. Одноголосна ухвала. «Jontek, powieś się w powietrzu, bo tu zle». Кличе «батар» до «батяра», коли українці добре стріляють. На вулиці дуже легко згинуті, бо з брами або з вікна паде стріл і чоловік пропав. Старшини розповідали про Сербію та Італію. Як серби не люблять «шваба», а як італійці зжились з нашими людьми. Баварці добрий нарід, але прусаки горді і розумні. Всьо роблять систематично, вираховано, після пляну. Рабують пляново, не розбивають. Наш сват стрілив до бочки, зробив діру, щоб набрати собі трохи вина, а тисячі літрів витекло на землю. Німець заладував бочки з вином і вивіз до Німеччини.

Вечеря. Пирого з капустою і пересолені скварки. Дятого смакує до скварків і хліба пиво. Я голоден і зимно. Їм як вовк і дальше голоден і змучений. Але від їди зробилось тепло. Очі клеяться, бо цілий день думаю, пишу, ходжу, слухаю, говорю, відповідаю, а також зле сплю, бо на твердій землі і зриватись мушу. Командант не має охоти казати висушити пахуче озеро перед виходками. Метельський обіцяє при вечері, що зробить комашню, коли скінчиться львівська війна. В пивниці відкрили десь магістратське вино. Пивниця замкнена, так вино не витече. Він її тоді отворить, каже зарізати дві свині. Буде що їсти. Скрізь практичний і розумний чоловік. Приємно слухати. Вже пів до дванайцяті. Нині мушу скорше йти спати. Якість стріли. Інженер Гушалевич дав свій прилад з сочкою Фойгтлендера, щоб Яцура робив ним знимки.

Дня 18.XI.1918, понеділок, Львів

Вечером, около 10-тої години сиджу в кімнатці з телефонічною шафою і печатками львівського магістрату. Огонь горить в печі. Хлопець Іван Фліщак запалив на приказ магазинера Дзеровича. Прецінь раз. Вже обіцював кілька разів. А в послідних днях я перестудився, кашляю і в гортанці коле. Вчера положився я спати перший раз в цій кімнаті на підлозі. Підстелив коміський плащ, а вкрився своїм власним плащем і хідником, але лишився в одінню, хотяй стягнув черевики. Боявся перестуди, бо не можна порядно вкритися. Рано встав я десь о 7-мій, випив дві склянки чаю в кімнатці, де мешкає дверник на долині, і пійшов до друкарні обговорити і замовити великий

афіш та виказку для вояків. Сказали мені, що коректу можна зробити о 11.30. Я пішов до бюро в намісництві. Лотоцький мучився над рубриками для індендантури.

«Lemberger-Zeitung» коштує 50 сотиків у підростків, що її приносять з вулиці Сапіги, це є з «Польщі», як звуть простір, обсаджений поляками. Дивачні вісти: цісар Карло інтернований в Шенбруні, не вспів переїхати до Геделле на Угорщині. Цісар Вільгельм десь утік, не знати куди, зник, може, на котрийсь з його замків. Подані новинки про мнине вбивство Клеманса і німецького наслідника престоло. Тепер всякі вісти можливі.

На поправу в друкарні мусив я чекати. Виказку зложив якийсь недолугий складач зле. Цілий текст казав я змінити.

На обід росі з макаронем, мясо з бульбою і капустою, без смаку, бо без ніякої заправи. До того горнятко кави. Я був ситий і не боявся зимна і перестуди.

З Яцурою пішов я до шпиталу, щоб улешити йому і сказати, що має зробити. Він відсвітлив приладом інжинера Гушалевича, сочкою Фойгтлендера, убитого нашого вояка, на котрого картці прочитав я записку: «І. полк князя Льва. Машталір Михайло, батько Стах Машталір, село Черепень, Львів, згинув 13.XI.1918». Мав лице закровавлене. Я попросив трупара, розумного в розмові чоловіка, щоби йому обтер вогкою шматом лице. Він це зробив. Мене здивував шляхотний, орлиний профіль цього вояка-селянина. Назва дивна: Машталір. Бог зна, відки його предки заблукали між українські селяни. А ось тепер згинув за українську сорочку, що мав її з вишиваним ковніром на собі. Поруч нього лежала жінка, що вмерла в гарнізонівім шпиталі, а поруч жінки майже нагий хлопця, що помер пробитий при рабованю нашим вартовим. Я виліз на поміст, де лежали трупи, і глянув йому в лице й отверті губи. Звичайне, просте, мазуровате лице, поражаючо зухвалий, малий ніс.

З військового шпиталу пішов я назад до бюро в намісництві. Вислав Лотоцького до коректи афіша, а сам писав платні вояцтву в рубрики. Перед тим зайшов я о 3.30 до Вітовського, щоб йому предложити цілий афіш до одобрення і зголосити прийом Лотоцького до служби у моім відділі. Предложив я йому до затвердження слова присяги для української жандармерії і поправку вступних слів вояцької присяги.

Віддав я привіт військовому і глянув в цій хвилі на його ковнір. Нині мав вже пришиті три золоті звіздки на срібнім ковнірі... Полковник. Так само, як Стефанів. Гриць Коссак має також три золоті звіздки на срібнім полі. Гриць Коссак мав впрост зажадати цього степеня від Національної ради. Виділи, що мусять пристати на його домагання.

Вітовський вічливий в поведенню. Спокійно говорить, до річи, має м'який голос і дуже гарні очі. А з вічми стрічається кожний.

Викинчив я тоті обридливі рубрики з платнею. Нудно писати, але кожний цікавий на них, що дістане за свою роботу. Платня для боєвиків у Львові більша як звичайно в полі, щоб задержати тут людей в небезпечнім бою.

Десь коло 7-мої години прийшов широкоплечий, круглий військовий духовник в кімнату Панчака і питав про панночку, що пише у відділі Панчака, за братом і женою. Я просив його сідати. Оповідав, що вертає власне з 36-тим полком з-над ріки Піяви в Італії. Мали бій ще 30-го жовтня, потім відступали. В Країні розоружили їх мадяри до штанів і блюзи безпощадно, під загрозою застрілу. Мадяри мали зброю, а вони не мали в руках нічого. В Мункачі много вояків лишилось, бо не стало місця в поїзді. В Стрию розбрелись рештки. Много вояків вимерло в Італії на малярію. Так вмирає велика держава.

Пішов я до ратуша, де є моя квартира. На вечеру клюски якоюсь мармелядою. Вояки від харчовання роздобули десь троха меду. Хто служить при харчованню, вмів шукати і знаходити. Але мід без ніякого смаку.

Прийшов Кринжаловський до ратуша. Питався за Мартинцем. Я запровадив його. Кринжаловський держиться з гори. Старається мене ігнорувати. Коли б він знав, як мені байдужні такі міни. Це викликає гумор, веселіше потім думати і легше працювати.

Академічної гімназії, Вассіяна. Його письменні задачі мусив я кілька разів читати, щоб їх розуміти. Вбився мені в пам'ять. Приїхав з Бродів і оповів мені на мої запити, що там в Бродях є старшини, але всі не енергічні. Я сказав йому на це: «їдять і їли лишень бульбу і капусту. Це відбилось на них». Він усміхнувся і сказав: «Це правда, бульбяна енергія». Коли виходив, сказав я до нього: «Остерігайте українців перед бульбою».

До Мартинця прийшли інші старшини, між ними якийсь в жупані з червоним поясом. Видно, з-над Дніпра. Він сказав: «Нема тут москалів. Тут було б ще много порабувати». І показав рукою по стінах, де висіли портрети в золотистих рамах, занавіси, образи. По кімнатах лежали хідники, стояли гарні крісла, столи, софи. Бюра львівського магістрату добре виглядають.

Савюк нишпорив в гарній шафі з паперами і знайшов рукописі якогось ляйтнанта Benesch-Benau з міста Reichenberg, Strassauer-Strasse, № 18. Натрафив на його драму, написану в німецькій мові на писальній машині, дневник, записник із стихами, якусь жіночу рукавичку, хустинку, обшиту коронкою, від котрої заносило ще пахощами, много видівок та листів. Кажу до Савяка: «Спакуйте, обв'яжіть і напишіть на верху його адресу, щоб вернуло до нього. А може, вже не жиє? Рукопис це цінна річ, хто знищить чужий рукопис, то так неначе б спалив його дім». Вкінці я сам позбирав витягнені рукописи, письма, хусточку і рукавичку, зв'язав і положив назад до шафи посадника Львова. Колись дістануться ці спомини до рук, для котрих вони є скарбом.

Треба кластися спати. А це штука. Вправді в кімнатці дещо напалено, але підлога тверда, нема чим вкритись, а груди дальше хрипають.

Завішення оружжя зачалось нині о 6-тій рано. Четар, що дає провід воякам на Казимирській вулиці, в будинку, де урядує поліція, оповідав много про батярів, що б'ються по стороні поляків і все заганяються рабувати жидів. Розбивають для розривки жидівські склепи.

В шпиталі говорив я із стрільцем, раненим коло Кадетської школи. Оповідав, що поляків було там до 200, та що удалось їм пхнути українців взад.

До ратуша приходив нині вечером стрілець від артилерії. Із замку стріляє наша артилерія на кадетську школу і на дворець. Не раз 150 стрілів денно.

Дня 19.XI.1918, вівторок, Львів

Знова вечір в зимній кімнаті з актами в шафках, з гачками на ключики, з таблицею, на котрій виписані урядники магістрату. Власне запалив в печі хлопчисько, той самий, що це вже вчора робив. Питаюсь: «Як Ви давно тут?» – «А від часу, як втік з поліції». – «З котрої?» – «А вот з вулиці Баторого». – «Що ж Ви там робили?» – «Та бо знаєте, я знаю шевство, бо мій тато швець і дав мене на один рік до жида на науку». – «А щож, чи то не замало?» – «Буде з мене». – «Як хтось довше вчиться, то ліпше вмів. Варта добре вмівти, то чоботи не будуть ні замалі, ні завеликі і давити

не будуть». – «Я беру міру папером, бо читати не вмію, роблю значки на папері і знаю, яка велика нога. Найважніше набити на добре копито». – «Що ж Ви робили на поліції?» – «Та я в жида викраяв шкіру з повоза. Жид прийшов до мене дати собі прищіпку, тай побачив у мене кусень шкіри. Тай каже: «А відки ти се маєш?» – А й кажу: «Я в трені дістав». – «А се моя шкіра з повоза», – каже жид. Заплатив за прищіпку, а потім прийшов з шандаром. Тай мене заарештували і я дістав три місяці».

Думаю собі: гарне товариство тут в ратуші. «А довго Ви тут?», – питаю. – «Та вже щось три тижні. Я втік з арешту із злодіями». – «Якжеж це було? То цікаве, оповіджте». – «Ми втекли з арешту». – «Але відки Ви знали, що йде українське військо?» – «Бо стріляли». – «Але то могли інші стріляти». – «Бо вахмайстри були сумні, забрали палаші і вийшли. Навіть застемпця втік». – «Але як Ви отворили двері?» – «От там були моцні хлопи, лавкою розбили двері, скобель вилетів і колодка злетіла. Вони колодкою розбили другі колодки. Колодка була велика, як Ваша шапка. Перше втікли з третього поверху, а потім пійшли в долину і порозбивали». – «А з подвіря як?» – «Через мур. Штахети виломили і приставили». – «Але по другім боці?» – «Зіскочили». – «Ніхто ноги не зломив?» – «Але бо, ніхто. Українці нас гвером затримали, поставили до гліду і потайлювали до роботи. Так я прийшов до ратуша, до кухні, начиння мити. Але завтра замельдуюся до оберляйтнанта, що йду до дому». – «Та чого? Та витримайте ще зо два тижні. Прецінь тут Вам добре». – «Та добре. Добре дають їсти, але дома то я мав парене молоко, масло, сир приносили, щоби я скоро робив черевики, то я мав другий підбородок, а тут я худий». Потім диктував мені лист до своєї мами: «Каська Чорній, Мости Великі, Вовча вулиця, за цвинтарем ч. 225». Нічо не знав, що довкола діється, пощо війна. Був з кухні і мив. Хотів тепер до мами пити молоко і дістати другий підбородок.

Пізнійше прийшов другий, який помагав в печах палити. Питаюся, чи його село далеко. «Я з Білки». – «Шляхоцька?» – «Ні. Крулевска». – «Якжеж довго Ви у Львові?» – «Три місяці сидів я тут в криміналі інквізитом, бо війт сказав, що я вікна вибив, хотяй не мав на це свідків і мене були не засудили». – «А вмієте читати, писати?» – «Вмію, я ходив до школи. Тамтой не вміє, на праве око сліпий і не міг йти до війська, хотяй 21-літний». – «А добре Вам тут тепер?» – «Я до дому не пійду, мені тут добре. Ми в гарешті не діставали їсти. На снідання якусь юшку з бульби, на обід якусь чорну капусту, на вечерю знов юшку. Гріх так людей мучити. Як ми втікли, то ми були голодні. Ми втікли в неділю пополудні. Кричали: «Puszczaj. Nasze wojsko je». Потім втікли через браму. Ми прийшли до ратуша, дали нам хліба і доброї юшки. Ми наїлися порядно. Нам говорили: «Не бійтесь. Вам нічого не станесь. Ми дістали всяку роботу». – «Кілько ж вас тут є?» – «Нас тут девятьох. Але я домів не піду. Польські легіони піддадуться. Вони не мають що їсти. У них лица такі: – «показує пальцями, які втискає в оба лица» – «То їм відхочеться Польськи. Наша фана на ратуші». «*Naco nam Polski, nam się jesc chce*». Він поправив в печі вуголь і пішов. В печі шумить.

Мій правильник до «впоряду» зник мені. Очевидно хтось забрав для себе. Референт Міністерства лишився без правильника. А тут треба приготувати прикази до друку, щоб виграти війну. Просив я Яцуру, щоб найшов мені впоряд у когось на шість днів. Може, виратує військо. Хто взяв? Чи якийсь полководець, чи простак?

Яцура світлив нині гурт машинового кріса. Четар Бабяк просив, щоб відсвітлити групу ще раз з одним десятником. Я уставляв також старшинський збір. Голубця бракувало.

На вечерю клюски з капустою без омасти. Шерстиняк, що із старшого стрільця вийшов вже на десятника, поясняв мені, що омасту панночки не дістали. Десь поділась, як мій правильник. Нині перейняв Бабяк харч замість Метельського і пояснив, що офіцери будуть їли, як передше в столовій, а однорочняки в салі президента з портретами.

З крісом через плече перейшов я по обіді до музею при вулиці Мохнацького по ковнірець і сорочку, бо білля було вже брудне. Від стрілецької вистави в жовтні лишилися там мої речі. Донька сторожихи пришила мені гузик до плаща, який я найшов в кишені. Коли гузик був пришитий, доглянув я, що він також був лискучий, але мав дещо відмінний крій, як другі гузики, що держались ще плаща. Видно, що я підняв не мій гузик, але якоїсь другої армії. Коли я йшов Академічною вулицею, салютував я до кріса Галущинському, що переходив попри мене. Він усміхнувся своїм знаним ввічливим усміхом. Люди проходжуються свобіднійше, бо завішення оружжя. Коли йде бій, вулиці порожні.

На снідання одержав я білу каву. Нині дістав я два бохонця хліба. Незнаю, чому два, а не оден. На обід юшка, мясо з бульбою, макаран з яблоками. Виглядає на празник, але пайки малі. Друкарня виготовила вже афіш з розпорядами два, три, чотири, і зелені виказки для вояків. *Рожейовський приніс тексти про «Суротати» (підлітки) до перетисання* в намісництві. Підчас коли Панчак і його писарка їли свою вечерю, оповідав їм Паліїв про ніч з дня 31-го жовтня на 1-ий падолист. На нараді розділено роботу. Треба було зайняти касарні і важні уряди. Всі важні точки обсадити українцями. Оповідав поверхово. Він много причинився до успіху. Виглядає на совісного і доброго робітника, який виконає це, до чого візметься.

Дня 20.XI.1918, середа, Львів

Прийшов я власне з кіна. Німці-вояки від радіо-телеграфічної групи зайшли в магістраті кіновий прилад до цензури фільмів марки Pathe freres в Парижі. Вони давали вже кілька разів представлення в кімнатах магістрату. Я пійшов на це доперва нині з Яцурою. Самі веселі сценки. Стояв я в кімнаті, де був прилад. Вояк, що крутив, очевидно фаховець, звивався спритно і безпечно. Знав докладно, що треба робити. Я задержався лишень через три сценки, бо шкода часу. Хочу описати в своїм дневнику нинішний день спокою.

Нині купив я числа «Діла» від 15.X. до 20.X.1918.

Дня 21.XI.1918, четвер, Львів

Неспокійні вісти. Поляки дістали якусь поміч, що йде зі сторони Личакова і Зеленої вулиці. Хто це провірив? Хто побачив і в який спосіб? Видно, українські стійки.

Хтось приніс вістку з Народного Дому, що маємо вибратись із Львова. Перед полуднем стрінув я архікнязя Вільгельма Вишиваного в сінях військової команди при вулиці Чарнецького. Високого росту, около 30 літний, уймаючого лица, говорив спокійно кілька слів зі мною. Пополудні пакував я папери в бюрі, в будинку намісництва. Кріс, який я дістав вже передше для Антона Лотоцького, вложив я за шафу, чому, не знаю. Лотоцького не було, де мешкає, не знаю. З дверей не зняв я ані напису «Державний Секретаріят Військових Справ», ні Льва, що його рисував професор Лошнів. Забрав я всі числа «Діла» з послідних тижнів, мої записки, рукописі, чистий папір, чорнило, ручку, пера, олівці. Пакунок не був великий. Десь коло 12-тої в ночі

рушили ми з ратуша. Мій пакунок положив я на віз і з крісом в руках йшов за возом Жовківською вулицею. Ми переїздили через телеграфічні дроти, що лежали пірвані впоперек дороги, і їхали поволі годинами.

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 37–55; Боберський І. Дневник 15.IX.1918–22.V.1919. Арк. 37–55. Осередок української культури і освіти у Вінніпезі.

REFERENCES

1. Boberskyi, I. (2003). *Shchodennyk, 1918–1919 rr.* (Yu. A. Mytsyk, Comp.). Kyiv: Vyd. dim «KM Akademiia» [in Ukrainian].
2. Diedyk, O. (2018). *Boi u Lvovi. 1–21 lystopada 1918 roku* (Pt. 1). Lviv: Vyd-vo «Astroliabiiia» [in Ukrainian].
3. Dilo. (1918, Veresen 20), 214 (9774), 4 [in Ukrainian].
4. Dilo. (1918, Zhovten 16), 235 (9795), 4 [in Ukrainian].
5. Dilo. (1918, Zhovten 31), 248 (9808), 3 [in Ukrainian].
6. Lysyi, Yu., & Ilkiv-Svydnytskyi, M. (Comps.). (2018). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika v dokumentakh i materialakh Naukovoï biblioteky Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka: albom-kataloh*. Lviv [in Ukrainian].
7. Rozporiadky Derzhavnoho Sekretariiatu Viiskovykh sprav z dnia 13 padolysta 1918. (1918, Lystopad 16). *Dilo*, 263 (9823), 1–2 [in Ukrainian].
8. Sova, A. (2014). Viiskovo-politychna diialnist Ivana Boberskoho v roky Pershoi svi-tovoi viiny. *Humanitarni dystsypliny u navchalno-vykhovnomu protsesi vyshchyykh navchalnykh zakladiv: zb. nauk. statei*, 4, 90–100 [in Ukrainian].
9. Sova, A. (2019). Diialnist Ivana Boberskoho yak povnovazhnogo predstavnyka uri-adu Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky u SSHA ta Kanadi. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, 134–153 [in Ukrainian].
10. Spys imenovan u viisku Zakhidnoi Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respublyky, vid dnia 1.XI.1918 pochavshy, do 1 sichnia 1919 vključno. (1919, Sichen 31). *Vistnyk Derzhavnoho Sekretariiatu Viiskovykh Sprav*, 5, 3 [in Ukrainian].
11. Vidkryttia vystavy USS. (1918, Veresen 17). *Dilo*, 211 (9771), 2–3 [in Ukrainian].
12. Vistnyk Derzhavnoho Sekretariiatu Viiskovykh Sprav. (1918, Hruden 1), 1, 4
13. Vykazka chet. Ivana Boberskoho, yak referenta Sekretaria Viiskovykh Sprav. (1967). In S. Ripetskyi (Ed.), *Za voliu Ukrainy. Istorychnyi zbirnyk USS. V 50-littia zbroinoho vystupu Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv proty Moskvy. 1914–1964* (p. 60). New York: Vydannia Holovnoi Upravy Bratstva Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv [in Ukrainian].
14. Vystava maliunkiv i svitlyn «Artystychnoi Horstky» i «Presovoi Kvatyry». (1918, Veresen 18). *Dilo*, 212 (9772), 3 [in Ukrainian].
15. *ZUNR, 1918–1923: Iliustrovana istoriia*. (2008). Lviv; Ivano-Frankivsk: Manuskrýpt [in Ukrainian].

Andrii SOVA*PhD, Associate Professor,**Department of Olympic Education**I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>**e-mail: andrijsova@yahoo.com***IVAN BOBERSKYI AND THE NOVEMBER EVENTS IN LVIV IN 1918**

For the first time, Ivan Boberskyi's participation in the November events 1918 in Lviv was studied based on various sources: documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, the Ukrainian Catholic University, «Zbirka voiennykh drukiv» of the Scientific Library of Ivan Franko Lviv National University; «Dnevnyk» of Ivan Boberskyi; the private archives of Stepan Haiduchok (Lviv); periodicals «Dilo» and «Vistnyk Derzhavnoho Sekretariatu Viiskovykh Sprav»; memoirs of people who knew Ivan Boberskyi directly or indirectly. Involving previously unavailable and little-known documents, his activities during this period were reconstructed. The author has concluded that Ivan Boberskyi took an active part in the newly created Ukrainian state – the West Ukrainian People's Republic (WUPR). His activities in the State Secretariat for Military Affairs (SSMA) of the West Ukrainian People's Republic under Dmytro Vitovskyi were covered. Much attention is given to his initiatives on establishing the «Chancery Department» of the West Ukrainian People's Republic, which he headed, the development of documentation (rules, posters, orders, statements, information about soldiers' salaries, etc.), work on the «Vistnyk Derzhavnoho Sekretariatu Viiskovykh Sprav». It is emphasized that his work on photo-recording of events made it possible to leave for descendants documentary evidence of the course of the Polish-Ukrainian war. The research methodology is based on principles of objectivity, reliability, complexity, and scientificity. Given the informativeness, excerpts from Ivan Boberskyi's «Dnevnyk» from November 1 to November 21, 1918, were published.

Keywords: Ivan Boberskyi, Lviv, West Ukrainian People's Republic, State Secretariat for Military Affairs of the West Ukrainian People's Republic, «Chancery Department» of the SSMA WUPR, Polish-Ukrainian War 1918–1919.